

Jan Skarbek

Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Litwie w XIX i początkach XX stulecia

Symposium 3/1(4), 7-28

1999

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

SŁOWO WSTĘPNE

Szanowni Państwo!

Oddajemy do waszych rąk kolejny numer periodyku “Sympozjum”. Jest on poświęcony Kościołowi katolickiemu na Litwie i Białorusi w XIX i XX wieku. Sesja naukowa na ten temat odbyła się w Wyższym Seminarium Misyjnym Księży Najśw. Serca Jezusowego w Stadnikach 20 października 1998 roku. Inspiracją do pogłębionej refleksji nad tym zagadnieniem nie był zwykły przypadek czy też inne okoliczności akademickie, ale potrzeba wniknięcia w historyczno-kulturowe oraz społeczne uwarunkowania życia i działalności Kościoła katolickiego, aby zrozumieć współczesne problemy związane z głoszeniem Dobrej Nowiny na tym terenie.

Dokonujące się przemiany ekonomiczne i polityczne w środkowowschodniej Europie nie oszczędziły również państw byłego Związku Radzieckiego. Rozpad największej w dziejach ludzkości maszyny ateizmu materialistycznego oraz zniewolenia człowieka, która pozbawiła osobę ludzką podstawowych praw jej przysługujących, wytworzył niebywałą atmosferę, sprzyjającą poszukiwaniu prawdy i autentycznych wartości, nadających rzeczywistości, a nie utopijny sens ludzkiej egzystencji, i to zarówno w wymiarze doczesnym, jak i wiecznym. W związku z tym, przed Kościołem katolickim, który przez dziesiątki lat żył i działał w podziemiu, pojawiły się nowe zadania oraz nowe obszary działalności duszpasterskiej. To z kolei wiązało się z powiększeniem składu personalnego duchowieństwa, w celu zaspokojenia fundamentalnych potrzeb duchowych zwłaszcza tym katolikom, którzy byli przez długie lata pozbawieni możliwości osobistego kontaktu z kapłanem, oraz tym, dla których Kościół katolicki był jedynie znakiem wartości narodowych i religijnych. Dlatego w ostatnich latach zarówno wielu księży diecezjalnych, jak i zakonników, udaje się na tereny “wielkiej” Rosji, Białorusi i Ukrainy, aby przez ewangelizację i życie sakramentalne przywracać

do życia zniszczone przez komunizm struktury Kościoła lokalnego, a także budować świątynie oraz prowadzić działalność charytatywną. Dokonuje się to w niemałym trudzie. Przyczyn jest wiele. Niekiedy mają one charakter obiektywny. Wynikają bowiem z aktualnej sytuacji ekumenicznej i kulturowej. Znacznie częściej jednak prowokują je księża przyjeżdżający z Polski, którzy nie są misjologicznie przygotowani do pracy na tym terenie. Niedostatecznie jest im znana chociażby historia danego Kościoła, jego tradycja, a zwłaszcza kontekst kulturowy, dzięki któremu zdołano zachować tożsamość wiary oraz więź z hierarchiczną strukturą Kościoła powszechnego, a zwłaszcza Stolicą Apostolską.

Ponieważ również polscy sercane uczestniczą w misji Kościoła na terenach byłego Związku Sowieckiego, głównie na Białorusi, Ukrainie i Mołdawii, pojawiła się idea zorganizowania sympozjum, które przybliżyłoby nie tylko seminarzystom, lecz także kapłanom, problem Kościoła na tych terenach w kontekście jego historii.

ks. Eugeniusz Ziemann SCJ
(redaktor naczelny)

Jan Skarbek

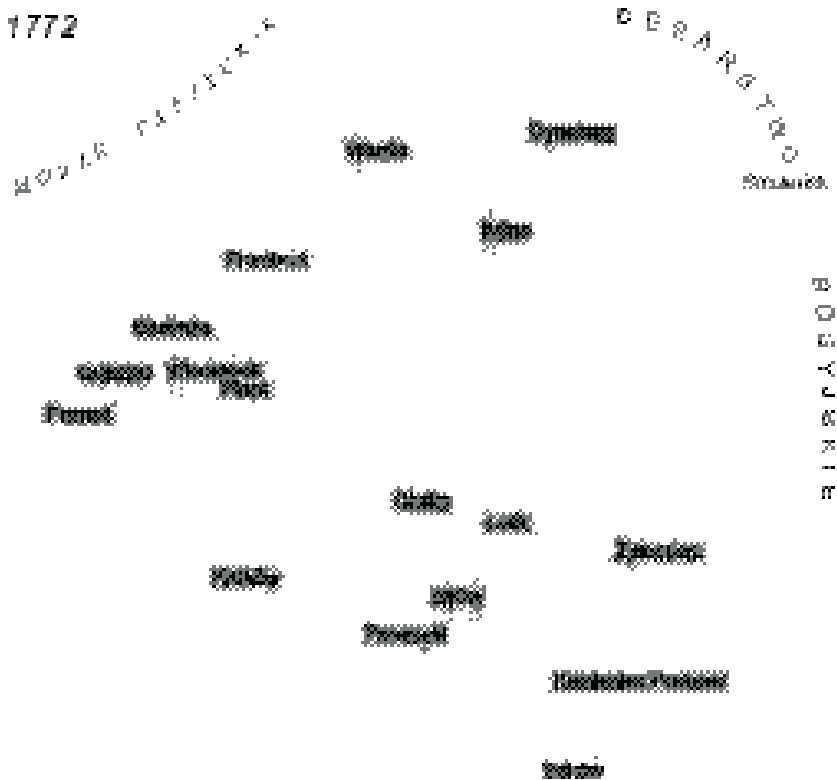
KOŚCIÓŁ RZYMSKOKATOLICKI NA BIAŁORUSI I LITWIE W XIX I POCZĄTKACH XX STULECIA

Przedstawiając problematykę organizacji terytorialnej Kościoła rzymskokatolickiego na Białorusi i Litwie w XIX i początkach XX wieku w granicach cesarstwa rosyjskiego, na wstępie należy zwrócić uwagę na kilka kwestii. Ograniczenia czasowe w ramach sympozjum, a przede wszystkim zaś złożoność problematyki powodują konieczność skoncentrowania uwagi głównie na zmianach w sieci diecezji, jakie miały miejsce w omawianym okresie. Natomiast pozostałe kwestie dotyczące struktury kościelnej, dekanaty i parafie potraktowane zostaną niekiedy bardziej ogólnikowo.

Mówiąc o strukturze organizacyjnej Kościoła łacińskiego na Białorusi i Litwie w XIX i początkach XX wieku trzeba też pamiętać, że omawiany obszar pokrywa się niemalże w całości z przedrozbiorowymi granicami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Związany był on również trwale z polską organizacją kościelną. Dlatego zagadnieniu temu, które stanowić będzie punkt wyjścia do dalszych rozważań, poświęcimy na wstępie nieco uwagi.

Jak już nadmieniono wcześniej, około 1772 roku w Rzeczypospolitej istniały 2 prowincje kościelne: gnieźnieńska i lwowska. Różniły się one między sobą, i to znacznie, także pod względem obszaru. Gnieźnieńska prowincja kościelna, w skład której wchodziło 10 diecezji, obejmowała obszar 475 495 km², lwowska zaś z 7 diecezjami 337 175 km². Granice tej ostatniej wykraczały poza terytorium państwa. Pozostająca poza tymi prowincjami diecezja warmińska podlegała bezpośrednio Stolicy Apostolskiej¹.

Na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego leżały 3 spośród 10 diecezji sufraganiałnych objętych granicami gnieźnieńskiej prowincji

kościelnej. Były to: najstarsza metryką powstania na tym terenie, erygowana w 1387 roku diecezja wileńska, nieco młodsza od niej, bo powstała w 1417 roku diecezja żmudzka i najmłodsza – utworzona jako ostatnia w Rzeczypospolitej dopiero w 1636 roku diecezja smoleńska.

Około 1772 roku obszar diecezji wileńskiej wynosił 226 000 km², żmudzkiej 25 200 km² i smoleńskiej zaledwie 14 100 km². Łącznie te 3 diecezje stanowiły prawie 56% (265 300 km²) terytorium gnieźnieńskiej prowincji kościelnej². Diecezja wileńska była też w tym czasie nie tylko największą obszarowo diecezją w Rzeczypospolitej, ale również i w Europie. Zajmowała ponad 85% powierzchni Wielkiego Księstwa Litewskiego, 47,5% terytorium gnieźnieńskiej prowincji kościelnej i aż 29% obszaru państwa polskiego.

Sieć dekanalna na omawianym obszarze, zdaniem S. Litaka³ – znawcy problematyki Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej w XVIII wieku, była dobrze rozwinięta, wykazując trwałość od XVII wieku. W 1772 roku diecezja wileńska podzielona była na 26 dekanatów, żmudzka na 10; nie było ich w smoleńskiej, gdzie funkcjonowały zaledwie 3 parafie. W dekanatach było po kilkanaście parafii. W diecezji wileńskiej występowały jednak znaczne dysproporcje pod względem obszaru pomiędzy dekanatami. Małe terytorialnie dekanaty znajdowały się w zachodniej i północnej części oraz w centrum wokół Wilna.

Struktura parafialna na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego w zasadniczym zrębie ukształtowana została w ciągu dwóch wieków, między XV a XVII stuleciem. Jak stwierdza S. Litak⁴, zdecydowanie

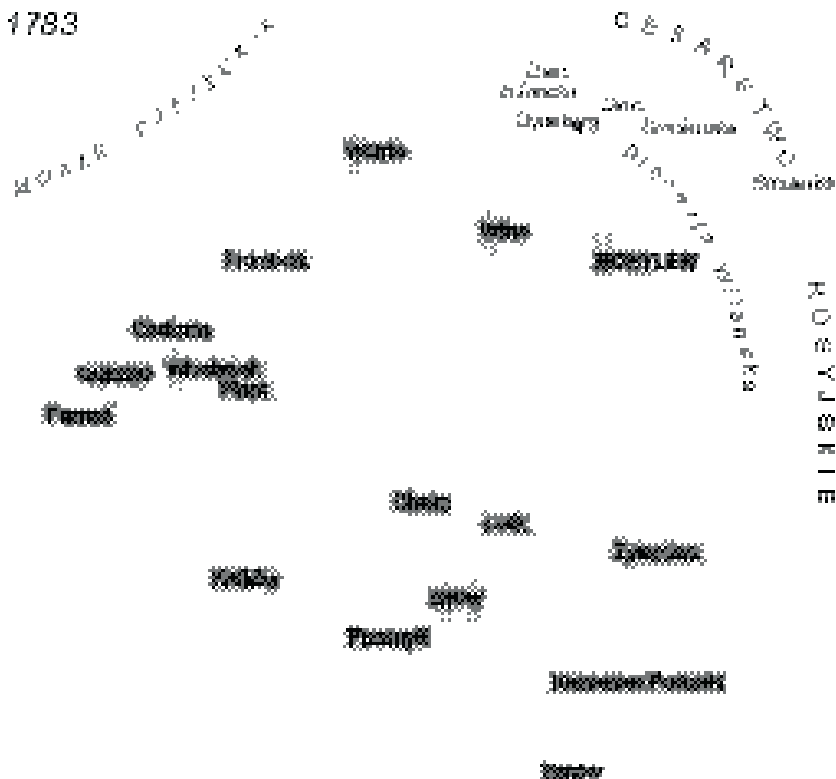
różniła się ona od polskiej. Rzutowały na to: słabe zaludnienie, wyspowe i rozproszone osadnictwo, a także zróżnicowanie etniczne ludności. Na obszarach czysto łaćńskich – Żmudzi i Litwy właściwej – była ona w zasadzie dobrze rozwinięta, chociaż – co należy w tym miejscu mocno zaakcentować – rozmieszczenie parafii nie było równomierne. Dysproporcje te wyraźnie są dostrzegalne w diecezji wileńskiej między jej północno-zachodnią częścią litewską, a wschodnią i południową białoruską. Przeważało tam osadnictwo ruskie z rozbudowanymi strukturami parafialnymi Kościoła unickiego, a częściowo także i prawosławnego. Łącznie przed rozbiorem w 3 diecezjach na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, według ustaleń S. Litaka⁵, było łącznie 532 kościoły parafialne oraz 310 kościołów filialnych i kaplic publicznych, co stanowiło odpowiednio 16,5% kościołów parafialnych oraz 16,1% kościołów filialnych i kaplic publicznych całej prowincji gnieźnieńskiej. Średnio w tym czasie na 1 parafię łaćńską przypadowało na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego w diecezji żmudzkiej 252 km², w wileńskiej 527 km², a w smoleńskiej 4 700 km². Przeciętna wielkość parafii przed 1772 rokiem w Wielkim Księstwie Litewskim wynosiła 1 826 km².

W wyniku kolejnych rozbiórów w latach 1772-1795 Rosja zagarnęła 62% obszaru Rzeczypospolitej (471 000 km²), w tym niemalże cały obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego. Znalazły się tam więc struktury kościelne łaćńskie – diecezje, dekanaty, parafie. Do tego czasu w cesarstwie rosyjskim nie było ich, gdyż nie było w tym państwie katolików. Około 1772 roku liczbę katolików szacowano na zaledwie około 10 000. Byli to wyłącznie cudzoziemcy. W imperium Romanowów, które było prawosławną państwowością wyznaniową, gdzie władca skupiał w swoim ręku zarówno władzę cywilną, jak i religijną, były to obce struktury, katolicyzm zaś był religią mniejszościową. Uznanie przez carycę Katarzynę II wyznania rzymskokatolickiego jako religii części poddanych – Polaków, Żmudzinów, Litwinów (w przeciwieństwie do katolików obrządku greckiego w planach carycy skazanych na likwidację) wywoływało konieczność utworzenia struktur kościelnych, w celu wyeliminowania wszelkich wpływów i kontaktów na płaszczyźnie kościelnej z zakordonowanymi ośrodkami władzy⁶.

Zagadnienie tworzenia struktury organizacyjnej Kościoła łaćńskiego w Rosji w ostatniej ćwierci XVIII wieku zostało już wyczerpująco

omówione w literaturze naukowej. Przypomnijmy tu, nie wchodząc w szczegółowe rozważania, główne etapy tego procesu. Stawiając Rzym wobec faktów dokonanych – co było znamioną cechą polityki Katarzyny II względem Kościoła katolickiego w okresie jej panowania – caryca samowolnie dokonywała zmian granic diecezji i tworzenia nowych, niekanonicznie wyznaczała biskupów. Już po pierwszym rozbiore Rzeczypospolitej na zagarniętych ziemiach ustanowiła w 1774 roku biskupstwo białoruskie. Nie chodziło w tym wypadku o dobro katolików w cesarstwie, ale o uniezależnienie się od Rzymu, zerwanie więzów, co z czasem ułatwić miało integrację tej ludności z cerkwią prawosławną. Według danych z 1776 roku diecezja białoruska liczyła 146 parafii, z których większość obsługiwali zakonnicy. Duchowień-

1783

stwo diecezjalne zarządzało zaledwie 60 kościołami. Ukazem z 17/28 I 1782 roku Katarzyna II zniósła biskupstwo białoruskie, tworząc w jego miejsce arcybiskupstwo mohylewskie, którego jurysdykcji poddała katolików w granicach cesarstwa rosyjskiego. Kanonicznego erygowania arcybiskupstwa dokonał 21 XII 1783 roku przybyły do Petersburga nuncjusz apostolski w Warszawie Jędrzej Archetti. Właściwy rdzeń tejże archidiecezji stanowiła Białoruś i Inflanty Polskie (Łotwa). Utworzona została z części terytoriów diecezji wileńskiej i inflanckiej oraz diecezji smoleńskiej, którą wówczas zniesiono. Do rangi archikatedry wyniesiony został poddominikański kościół pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny w Mohylewie nad Dnieprem. Metropolitą ustanowiono Stanisława Bohusza Siostrzeńcewicza, uprzednio biskupa białoruskiego z nominacji Katarzyny II. W ten sposób po 12 latach gwałtownych starć i upokorzeń Rzymu położone zostały podwaliny organizacyjne pod przyszły rozwój Kościoła rzymskokatolickiego w Rosji⁷.

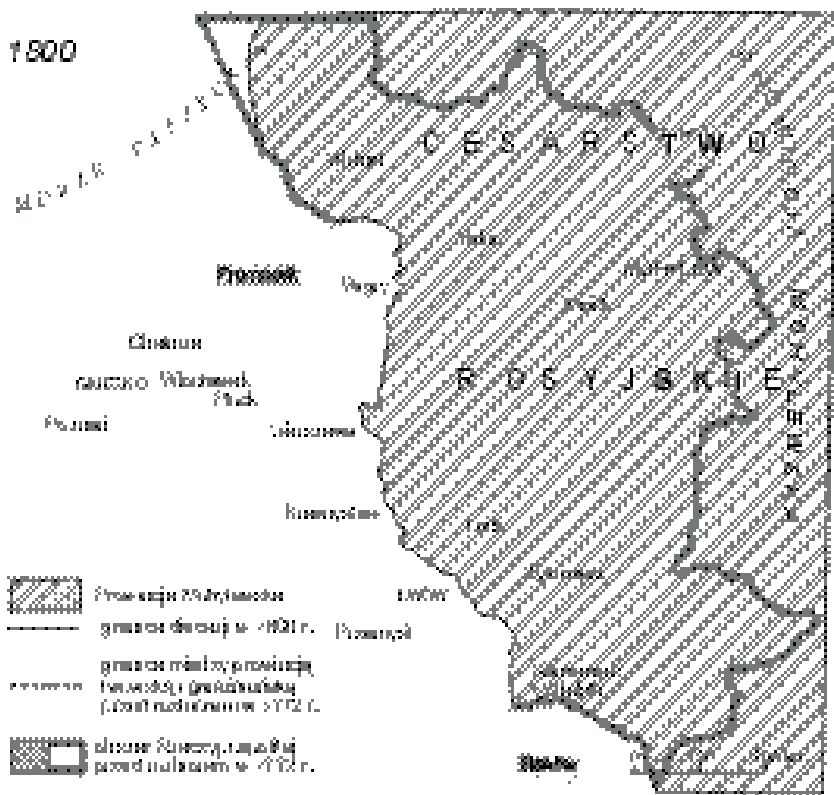
Ostateczna trwała organizacja struktury terytorialnej Kościoła łacińskiego na Białorusi i Litwie w państwie rosyjskim miała miejsce dopiero po śmierci Katarzyny II, która pod koniec życia ukazem z dnia 6/17 IX 1795 roku na ziemiach II i III zaboru zlikwidowała niemal całkowicie staropolską organizację diecezjalną. W miejsce jej utworzone zostały nowe niekanoniczne diecezje – pińska i latyczowska. Na obszarze Białorusi i Litwy diecezję wileńską, której stolica wakowała od tragicznej śmierci biskupa Ignacego Massalskiego, włączono do szczątkowej terytorialnie diecezji inflanckiej. Diecezja wileńska kanonicznie wprawdzie nie przestała istnieć, ale na okres 3 lat zanikła. Powyższe zmiany na tym obszarze nie dotknęły tylko diecezji żmudzkiej⁸.

Na mocy układu Rosji ze Stolicą Apostolską, już po śmierci Katarzyny II, za rządów jej następcy – syna Pawła I (1796-1801) doszło do reorganizacji struktury terytorialnej Kościoła łacińskiego w cesarstwie. Dotychczasowa polityka caratu wobec Kościoła w pewnym stopniu uległa złagodzeniu, ale główne jej założenia z czasów Katarzyny II pozostały nie zmienione; m.in. obowiązywał zakaz bezpośrednich kontaktów z Rzymem.

Trudne rokowania z czynnikami rządowymi prowadzone w Petersburgu przez Wawrzyńca Litę, ostatniego nuncjusza apostolskiego w Warszawie, trwały blisko rok. Wysłannikowi papieskiemu nie udało się

w trakcie tych rozmów przeforsować rzymskiego projektu reorganizacji diecezji łacińskich w Rosji. Wspomniany projekt – co warto w tym miejscu zaznaczyć – zakładał reaktywowanie wszystkich biskupstw z okresu przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, z wyjątkiem smoleńskiego. Nowy ustrój hierarchiczny Kościoła katolickiego w Rosji uregulowany został ukazem carskim z 28 IV/9 V 1798 roku. Postawionemu wobec faktu dokonanego Litwie, któremu zakomunikowano podpisanie przez cesarza ukazu, nie pozostało nic innego, jak nadać mu sankcję kanoniczną. Uczynił to, ogłaszając 8 VIII 1798 roku stosowne dekrety. W ten sposób stworzono trwałe podstawy organizacji kościelnej, która przetrwać miała ponad sto lat.

Mohylewska prowincja kościelna obejmowała arcybiskupstwo mohy-

lewskie i 6 diecezji łacińskich w cesarstwie rosyjskim. Były to wyłączone przez Litę w 1798 roku z gnieźnieńskiej prowincji kościelnej diecezje: wileńska i żmudzka, oraz diecezje: łucka i kamieniecka, z lwowskiej prowincji kościelnej. Zniesiona została też wówczas diecezja inflancka i kijowska. Jednocześnie erygowano nowe diecezje: mińską i żytomierską. Ta ostatnia połączona została unią personalną z diecezją łucką⁹.

Spośród 7 diecezji znajdujących się w początkach XIX stulecia w Rosji 4 z nich położone były na Białorusi i Litwie: żmudzka, wileńska i mińska w całości oraz częściowo mohylewska, której główny tron skupiony był na Białorusi. Diecezje te, jak to miało miejsce w przypadku eparchii prawosławnych w cesarstwie, zamknięte zostały w granicach guberni. I tak, archidiecezja mohylewska obejmowała gubernię mohylewską i witebską na Białorusi, nadto jeszcze gubernię kijowską i całe cesarstwo rosyjskie; diecezja wileńska – część guberni wileńskiej i gubernię słonimską, przemianowaną w 1801 roku na grodzieńską, oraz gubernię kurlandzką, którą wcześniej planowano przyłączyć do diecezji żmudzkiej. Diecezja żmudzka rozciągała się na część guberni wileńskiej. Granice diecezji mińskiej pokrywały się z granicami guberni o tej samej nazwie.

Z powyższego wynika, że diecezje leżące na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, w wyniku reorganizacji struktury diecezjalnej, granicami swymi wykroczyły poza obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na północy miało to miejsce w odniesieniu do diecezji wileńskiej (Kurlandia) i mohylewskiej (Inflanty), na zachodzie diecezji wileńskiej, a na południu archidiecezji mohylewskiej i diecezji mińskiej.

W zasadzie tylko diecezja żmudzka zachowała na Litwie swoje przedrozbiorowe granice, tracąc jedynie około 10% obszaru odpadłego w 1795 roku do Prus (za Niemnem). Największe straty terytorialne w porównaniu z 1772 rokiem odnotowała diecezja wileńska. Znaczna część jej obszaru odłączona została w celu utworzenia diecezji mińskiej, część zaś na północnym wschodzie włączono do archidiecezji mohylewskiej. Duża część terytorium diecezji wileńskiej (za Niemnem) odpadła do Prus. Straty terytorialne tylko w niewielkim stopniu zrekompensowane zostały nowymi nabytkami z terytoriów innych diecezji: na zachodzie z diecezji łuckiej oraz na północy z diecezji inflanckiej (Kurlandii).

W wyniku przeprowadzonych zmian obszar diecezji wileńskiej zre-

dukowano o ponad 50%. W początkach XIX stulecia diecezja wileńska zajmowała około 107 000 km². W ramach mohylewskiej prowincji kościelnej diecezja wileńska plasowała się pod względem obszaru na drugim miejscu po archidiecezji mohylewskiej (w granicach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej 148 000 km²), a przed mińską – 90 200 km² i najmniejszą obszarowo, liczącą zaledwie 22 900 km², diecezją żmudzką. Tak ukształtowana sieć diecezji i jej granice przetrwały do połowy XIX stulecia¹⁰.

Zmiany w sieci diecezji na Białorusi i Litwie na przełomie XVIII i XIX wieku, a przede wszystkim rozporządzenie rządu z 12 VII 1796 roku, w myśl którego granice diecezji pokrywać się miały z granicami powiatów “dla łatwiejszej komunikacji z miejscowymi magistratu-

rami cywilnymi”, spowodowały, że sieć dekanalna, w porównaniu z okresem poprzedzającym rozbiory, została gruntownie zmieniona. Ukazem cara Pawła I z 28 IV/9 V 1798 roku w gestii biskupów pozostawiono tworzenie i rozgraniczenie dekanatów, tak jak to miało miejsce w Rzeczypospolitej. Zasada ta obowiązywała przez cały omawiany przez nas okres¹¹.

Na podstawie badań źródłowych możemy stwierdzić, że w diecezjach mińskiej, wileńskiej na obszarze guberni grodzieńskiej i częściowo archidiecezji mohylewskiej dekanaty pokrywały się obszarowo z powiatami. W tej ostatniej dekanat obejmował 2 powiaty, czasami 3 lub nawet i 4, głównie jednak z powodu niewielkiej liczby parafii w danym powiecie. To z kolei powodowało, że były one rozległe obszarowo. Nazwy dekanatów przyjmowano od nazw powiatów.

Odwrotne zjawisko odnotowujemy natomiast w diecezji wileńskiej, na obszarze guberni wileńskiej. Z powodu znacznej liczby parafii w powiatach w ramach owych powiatów najczęściej funkcjonowały 2 dekanaty. Diecezja żmudzka jako jedyna zachowała w nienaruszonym w zasadzie stanie sieć dekanalną, ustaloną jeszcze przed rozbiorem Rzeczypospolitej.

Innym zjawiskiem występującym tylko w diecezji wileńskiej (gubernia wileńska) w pierwszym dwudziestoleciu XIX wieku oraz w archidiecezji mohylewskiej jeszcze w latach trzydziestych był proces zupełnego zanikania dekanatów, niekiedy tylko czasowego, jak również powstawania nowych. I tak np. w tejże diecezji w latach 1801-1806 czasowo przestał istnieć dekanat Kupiszki i Pobojsk. Powstały wówczas też nowe dekanaty w diecezji wileńskiej: w Abelach, Wiszniewie, następnie w Stwołowiczach i Święcianach, a w 1829 roku w Raduniu. Ogółem w diecezji wileńskiej do 1830 roku przybyło 7 nowych dekanatów, a więc liczba ich wzrosła z 18 w 1800 roku do 25 w 1830 roku. Świadczy to o intensywnej rozbudowie sieci dekanalnej i szukaniu nowych, lepszych rozwiązań w tym okresie, celem usprawnienia administracji kościelnej i duszpasterstwa w diecezji wileńskiej. Obniżeniu ulegała też liczba parafii w dekanacie. Największe jednak zmiany w sieci dekanalnej zachodziły w archidiecezji mohylewskiej. Trzeba tu przypomnieć, że w momencie powstania w 1783 roku archidiecezja nie miała podziału dekanalnego. Według danych z 1808 roku liczyła ona 30 dekanatów, przy czym 3 z nich znajdowały się poza obszarem przedrozbiorowej

Rzeczypospolitej: noworosyjski, astrachański i petersburski. Między 1808 rokiem a 1825 sieć dekanalna uległa gruntownej reorganizacji. W oparciu o schematyzmy diecezjalne trudno jednoznacznie wskazać przyczyny tych zmian. Zniesiono wówczas 16 dekanatów, tworząc w ich miejsce nowe, niekiedy łącząc 2 i więcej dekanatów w jeden nowy. I tak np. w 1821 roku dekanat czauszowsko-czerykowski (2 powiaty) nosił od 1825 roku nazwę mścisławsko-czauszowsko-czerykowski-smoleński. Od roku 1830 Smoleńsk nie należał już do tego dekanatu. W 1832 roku skasowano osobny dekanat Kopyś i utworzono dekanat mohylewskokopyski. W 1838 roku ponownie powstał dekanat Kopyś. W 1825 roku archidiecezja liczyła 24 dekanaty (w tym Petersburg i Moskwa), w 1833 roku liczba ta wzrosła do 26¹².

Okolo 1830 roku w 4 diecezjach na Białorusi i Litwie odnotowujemy łącznie 70 dekanatów, z których 2 znajdowały się poza obszarem z 1772 roku. W tym czasie przeciętne terytorium dekanatu w poszczególnych diecezjach kształtowało się następująco: w diecezji żmudzkiej wynosiło około 2 100 km², w wileńskiej – 4 280 km², w archidiecezji mohylewskiej 6 730 km² i w diecezji mińskiej 9 000 km², a więc czterokrotnie więcej aniżeli średnia wielkość dekanatu w diecezji żmudzkiej.

W ramach poszczególnych diecezji liczba parafii w dekanatach kształtowała się różnie. W diecezji żmudzkiej w dekanatach spotykamy od 8 do 12 parafii. Duża rozpiętość, gdy chodzi o liczbę parafii w dekanatach, występowała w archidiecezji mohylewskiej, od 4 do 18, i jeszcze większa w diecezji mińskiej. I tak, w dekanacie Rzeczyca były tylko 3 parafie, podczas gdy w dekanacie Mińsk było ich 16, a w dekanacie Wilejka aż 21. Pod względem liczby parafii był to największy w tym czasie dekanat na Białorusi i Litwie¹³.

Zagadnienie rozwoju sieci parafialnej w XIX stuleciu na omawianym obszarze wymaga szczegółowych studiów źródłowych w ramach poszczególnych diecezji. Na podstawie danych zawartych w schematyzmach diecezjalnych i innych źródłach oraz wiadomościach rozsianych w różnego typu pracach, nie zawsze zresztą wiarygodnych, generalnie możemy stwierdzić dość wyraźny jej rozwój w dobie Rzeczypospolitej w ostatniej ćwierci XVIII wieku, a następnie na niektórych terenach na przełomie XVIII i XIX stulecia na mniejszą już skalę, ustał zupełnie w latach dwudziestych.

Przyjrzyjmy się temu problemowi w diecezji wileńskiej. Powstawanie nowych parafii po katastrofie Rzeczypospolitej niewątpliwie było następstwem złagodzenia twardej polityki wobec Polaków po odwołaniu z Litwy w 1797 roku dotychczasowego wielkorządcy generała gubernatora Mikołaja Repnina i zniesienia okupacji wojskowej. Powstawanie nowych parafii i filii było w dużej mierze zasługą biskupa Jana Nepomucena Kossakowskiego (1798-1808). Z chwilą objęcia rządów w diecezji wileńskiej wykazywał on, podobnie jak jego poprzednik Massalski, wiele troski i zaangażowania w tworzeniu nowych placówek duszpasterskich, widząc w tym szansę rozwoju oświaty wśród ludu. Po śmierci Kossakowskiego proces rozwoju sieci parafialnej zamarł prawie zupełnie. W latach 1812-1821 utworzono w diecezji zaledwie 2 filie. Wydaje się, że obok wakansów na wileńskiej stolicy biskupiej, w decydującej mierze rzutowały na to przygotowania wojenne Rosji na tym terenie w związku ze spodziewaną rozprawą z Napoleonem oraz wojna 1812 roku i odwrót armii napoleońskiej, pociągające za sobą ogromne zniszczenia. Były one tak dotkliwe, że przez pewien czas Litwa i tamtejsze ziemiaństwo, fundatorzy parafii, nie mogły się zupełnie podźwignąć. Pewien postęp w rozwoju sieci parafialnej notujemy jeszcze w drugim dziesięcioleciu XIX wieku. Ogółem w latach 1796-1830 powstało w diecezji wileńskiej 29 nowych parafii i filii. W porównaniu z okresem 1773-1795 stanowiło to 42,6%¹⁴.

W pozostałych diecezjach na Litwie i Białorusi, gdy idzie o rozwój sieci parafialnej, sytuacja wyglądała różnie. W diecezji mińskiej w latach 1798-1810 erygowanych zostało 9 parafii (10,5%), po 1810 roku nie powstała ani jedna. Zwrócić natomiast trzeba uwagę na okoliczności powstania w 1798 roku parafii Okołów. Było to miasteczko w powiecie i dekanacie Borysów, w którym w tym mniej więcej czasie 348 unitów (163 mężczyzn i 180 kobiet), nie chcąc zostać prawosławnymi, przeszło na obrządek łaciński. Dla nich to stworzono parafię. Kościół ufundowali właściciele, rodzina Wołowiczów. W diecezji żmudzkiej do końca lat trzydziestych XIX stulecia erygowane zostały tylko 4 nowe parafie (do 1804 roku), w tym aż w 3 przypadkach miała miejsce zamiana kościoła filialnego na parafialny. Przybyło natomiast 15 kościołów filialnych, 11 do 1830 roku, pozostałe 4 między 1833 a 1838 rokiem. Po tym prawie do połowy XIX wieku nie odnotowujemy w tej diecezji powstania nowej placówki duszpasterskiej. Do 1830 roku dynamicznie rozwijała się sieć

parafii i filii w guberni kijowskiej, stanowiącej część archidiecezji mohylewskiej, wykraczającej poza obszar Białorusi i Litwy¹⁵.

Według danych z 1846 roku¹⁶ w cesarstwie rosyjskim w 7 diecezjach było łącznie 1038 parafii oraz 2 699 427 wiernych. Z tego na archidiecezję mohylewską przypadało 288 parafii i 592 672 wiernych (łącznie z cesarstwem), na diecezję wileńską 318 parafii i 984 200 wiernych, na diecezję mińską 94 parafie i 443 658 wiernych oraz na diecezję żmudzka 119 parafii 275 776 wiernych. Reszta przypadała na pozostałe diecezje w cesarstwie: kamieniecką i łucko-żytomierską.

Po półwiekowej stabilizacji na odcinku organizacji terytorialnej Kościoła łacińskiego w zaborze rosyjskim nastąpiły zmiany granic diecezji w następstwie konkordatu z 1847 roku. Granice diecezji dostosowano do

nowych granic guberni w cesarstwie rosyjskim po przeprowadzonych zmianach administracyjnych w 1842 roku.

Archidiecezja mohylewska na Białorusi została zamknięta w ramach dwóch guberni: mohylewskiej i witebskiej. Odłączono od niej gubernię kijowską (archidiakoniat kijowski), włączając ją do diecezji żytomierskiej, oraz obszar na południu Rosji, z którego utworzono w 1848 roku nową diecezję z siedzibą w Chersoniu (przeniesioną w 1852 roku do Tyraspola, od którego otrzymała nazwę). Archidiecezja zachowała natomiast resztę swojego terytorium w cesarstwie rosyjskim sprzed 1848 roku. Była to największa obszarowo archidiecezja na świecie. Diecezja wileńska rozciągała się na obszarze guberni wileńskiej, mocno pomniejszonej terytorialnie przez wydzielenie z niej w 1842 roku guberni kowieńskiej oraz grodzieńskiej, do której włączono obwód białostocki, leżący od 1807 roku w granicach Rosji. Odłączono od diecezji wileńskiej gubernię kurlandzką. Wraz z kowieńską obydwie te gubernie stanowiły nowe terytorium diecezji żmudzkiej, zwanej tolszewską. Uformowana w nowych granicach gubernia mińska, po wymianie części terytoriów z sąsiadującą z nią gubernią wileńską, stanowiła diecezję mińską w granicach tylko tej guberni¹⁷.

W wyniku tych zmian na Białorusi i Litwie największe straty terytorialne na polu kościelnym w porównaniu z końcem XVIII wieku poniosła diecezja wileńska. Według B. Kumora¹⁸ utraciła ona na rzecz diecezji żmudzkiej 4 dekanaty: Abele, Upita, kurlandzki i semigalski, oraz części dekanatów: Kowno, Kupiszki, Wiłkomierz, Pobojsk i Brasław; łącznie 130 parafii i filii. Nadto do diecezji mińskiej odpadł dekanat Nowogródek (19 parafii). Jednocześnie do diecezji wileńskiej przyłączono z diecezji mińskiej 3 dekanaty: Wilejka, Nadwilejka i Dzisna (52 parafie i filie), oraz obwód białostocki (59 parafii i filii). W następstwie tych zmian diecezja wileńska utraciła dalsze 25% swojego obszaru w porównaniu z zajmowanym przez nią terytorium w 1772 roku. W połowie XIX stulecia obszar jej wynosił zaledwie 36% przedrozbiorowego stanu posiadania.

Konsekwencją tych zmian terytorialnych były wyraźne przetasowania diecezji pod względem wielkości obszaru na Białorusi i Litwie w ramach prowincji kościelnej mohylewskiej. Na czoło wysunęła się diecezja mińska – 91 212 km², przed archidiecezją mohylewską (bez cesarstwa) – 90 931 km², dalej szła diecezja wileńska (plasująca się w pierwszej połowie XIX wieku na drugim miejscu po archidiecezji mohylewskiej) –

80 845 km² oraz diecezja żmudzka (telszewska) – 65 000 km². Ta ostatnia prawie trzykrotnie powiększyła swoje terytorium. Wielkość pozostałych diecezji, leżących poza omawianym obszarem (w granicach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej), wyglądała następująco: diecezja żytomierska – 77 942 km², łucka – 54 751 km² i kamieniecka – 42 617 km²¹⁹.

Zmiany w organizacji struktury Kościoła łacińskiego zamknęły niejako pierwszy etap zaznaczającego się po powstaniu 1830/31, a przygotowywanego już pod koniec lat dwudziestych ucisku i walki z Kościołem katolickim i polsnością. W ramach jej zapoczątkowana została na długi czas fala ostrych represji przeciwko szlachcie i Kościołowi, w celu zredukowania do minimum wpływów Kościoła katolickiego.

W ramach represji po 1831 roku skonfiskowano dobra uczestnikom powstania, rozdając je generałom i dworakom rosyjskim, sprowadzając do nich prawosławnych kolonistów z Rosji. Drobnią szlachtę wysiedlono w głąb cesarstwa albo zesłano na Syberię. Chodziło bowiem o osłabienie żywiołu polskiego na Litwie. W 1832 roku zniesiono 202 spośród 322 (62%) klasztorów. Ten dotkliwy cios doprowadził do likwidacji wielu ośrodków, przy których skupiała się ludność polska i katolicka, zwłaszcza że na nich bardziej aniżeli na rzadkiej sieci parafialnej opierała się normalna praca Kościoła, szczególnie w archidiecezji mohylewskiej i diecezji mińskiej. Zakazano przechodzenia z prawosławia na katolicyzm. W życie wszedł ukaz o obowiązku wychowania wszystkich dzieci z małżeństw mieszanych w religii panującej – prawosławnej. W przyszłości doprowadzić to miało do odpadnięcia od katolicyzmu i rusyfikacji tysięcy katolików. W 1839 roku zlikwidowano Kościół unicki w Rosji, łamiąc – często przemocą – opór parafian i adaptując świątynie na cerkwie prawosławne. Wydane 19 X 1935 roku zarządzenie zabraniało rzymskim katolikom i unitom “pod surową odpowiedzialnością budować kościołów i kaplic bez zgody władz państwowych”. Także odbudowa starych kościołów napotykała na nieprzewidywane przeszkody i zbiegła się z dążeniem do wznoszenia cerkwi w miejscach zamieszkałych przez Polaków. Z czasem też weszło w życie rozporządzenie z 15/27 VIII 1845 roku w sprawie “przejmowania kościołów obcych wyznań” (katolickich na cerkwie prawosławne). Dążono do ograniczenia liczby duchowieństwa, uzależniając obsadę parafii od zgody władz państwowych. Majątek kościelny przejęło państwo (ukaz z 25 XII/6 I 1842 roku), a duchowieństwu (parafie podzielono na 5 klas uposażenia) wypłacano pensję, uzależniając je w ten sposób od państwa. W zasadzie

konkordat z 1847 roku, poza obsadą biskupstw, pozostał martwą literą i nie spowodował zmiany polityki caratu wobec Kościoła katolickiego. Wszystkie te zarządzenia, potęgujące się z czasem, zahamowały na ponad 70 lat rozwój sieci parafialnej na Białorusi i Litwie. W diecezji wileńskiej np. w latach 1831-1900 powstały zaledwie 3 nowe parafie, w tym 2 w Wilnie, oraz 4 filie²⁰.

Według danych z 1857 roku możemy precyzyjnie przedstawić strukturę organizacyjną Kościoła łacińskiego na Białorusi, Litwie i pozostałych obszarach cesarstwa rosyjskiego oraz liczbę katolików. Ilustruje to tabela 1.

Tab. 1. Diecezje, parafie, klasztory i wierni na Białorusi, Litwie oraz w cesarstwie rosyjskim według stanu na rok 1857²¹.

a) Liczba parafii w granicach Białorusi według danych z 1850 roku.

b) Łączna liczba parafii na Białorusi i Litwie w 1857 roku.

Metropolia	kościół			klasztor				wierni
	parafie	filie	kaplice	męskie		żeńskie		
				klasztory	celibac	klasztory	celibac	
mohylewska	16 + (135) ^a	24	405	5	1	—	2	360 732
mińska	289	67	272	10	6	5	4	830 516
żmudzka (ieże wska)	215	133	176	9	—	4	—	870 112
łucka	81	37	157	6	—	4	—	200 865
razem	749 (720) ^b	261	818	30	7	13	6	2 262 225
Rucko-cyłomska	159	36	362	6	3	1	1	268 257
kamieniecka	99	1	9	2	—	—	1	219 621
łucko-szawelska	91	18	16	—	—	—	—	124 306
łącznie	1096	316	1 397	38	10	14	8	2 874 709

W 4 diecezjach na Białorusi i Litwie w 1857 roku było łącznie 720 kościołów parafialnych. Stanowiło to 65,7% wszystkich parafii w cesarstwie rosyjskim. Średnia wielkość parafii na Białorusi i Litwie w tym czasie kształtowała się różnie w zależności od diecezji. Najkorzystniej wyglądała ona w diecezji wileńskiej – około 280 km² i żmudzkiej – 302 km²; w archidiecezji mohylewskiej wynosiła już 668 km², zaś w diecezji mińskiej aż 1126 km², czyli ponad czterokrotnie wyższa średnia wielkość parafii w diecezji wileńskiej, gdzie była najniższa. Średnie te ulegną wyraźnemu obniżeniu, gdy uwzględnimy łącznie parafie i filie. Wówczas to przeciętna wielkość parafii z filią wynosić będzie w diecezji żmudzkiej około 176 km², wileńskiej – 226 km² i mińskiej – około 661 km².

Uderza natomiast duża ilość kaplic. Były to głównie kaplice prywatne. Funkcjonowały one przeważnie przy polskich dworach, obsługując właścicieli i służbę dworską. Odgrywały one szczególnie ważną rolę, gdy

parafia była daleko. Zagęszczenie ośrodków kultu przez budowę kaplic, co w zasadzie na Białorusi i Litwie miało miejsce do około połowy XIX wieku, było zjawiskiem pozytywnym, gdyż rozległe parafie nie mogły zintegrować swoich wiernych. Kaplice w drugiej połowie XIX stulecia były też, w związku ze stabilizacją struktury parafialnej, a następnie zakrojonymi na szeroką skalę kasatami parafii, namiastką parafii wobec przeszkód stawianych przez carat. Stanowiły one również bardzo ważny czynnik w zdynamizowaniu sieci parafialnej na niektórych obszarach, co wyraźnie widać po 1905 roku, gdy otworzyły się dla Kościoła katolickiego nowe możliwości. Jest rzeczą ciekawą i ważną, wymagającą źródłowego przebadania, prześledzenie nielegalnego powstawania nowych kaplic prywatnych i publicznych, wobec licznych przeszkód stawianych przez władze rosyjskie. Ile nielegalnie powstało kaplic, nie wiadomo. Zjawisko to na Białorusi i Litwie było, jak się wydaje, dość częste. Świadczą o tym uzasadnienia władz w trakcie znoszenia kaplic (“wybudowana bez zgody władz”)²².

Należy tu jeszcze wspomnieć o klasztorach. Po kasatach w początkach lat trzydziestych i kolejnej, o ograniczonych rozmiarach w połowie lat czterdziestych XIX stulecia, w cesarstwie funkcjonowało jeszcze 70 domów zakonnych. Prawie 80% z nich to klasztory w diecezjach na Białorusi i Litwie, najwięcej w diecezji litewskiej. Obok klasztorów etatowych istniały także klasztory nieetatowe, w których zgrupowano zakonników z innych domów. W miarę ich wymierania klasztory te ulegały likwidacji.

Kłęska powstania styczniowego spowodowała nasilenie walki caratu z Kościołem katolickim. Chcąc złamać duchowieństwo, szczególnie na Litwie, wytoczono księżom sprawy sądowe, co nie zawsze było współmierne z ich rzeczywistym zaangażowaniem w powstaniu 1863 roku. Już w początkach rządów Murawiewa wydano szereg wyroków śmierci na duchownych, tych najbardziej zaangażowanych, by wywołać postrach wśród kleru oraz mieszkańców miast i wsi. Winowajców szukano w kręgach władz diecezjalnych. Ostre sankcje wymierzono w tzw. kapłanów politycznych. Wyrokami sądów, pozbawieni godności kapłańskich, zsyłani byli do guberni rosyjskich lub też deportowani na Syberię, skazywani na ciężkie roboty lub na zesłanie (“posielenie”). Wielu spośród nich to “męczennicy za sprawę narodu”²³. Walka z Kościołem szczególnie dramatycznie uwidoczniła się w toku znoszenia rzymsko-

katolickich ośrodków duszpasterskich. Jak celnie zauważa B. Kumor²⁴, obok odwetu za udział duchowieństwa i ludności w powstaniu 1863/64 i na niektórych obszarach Białorusi likwidacja unitów legła w dużej mierze u podstaw kasaty łacińskich parafii, filii i kaplic. Chodziło bowiem o to, aby przeszkodzić dawnym unitom w uczęszczaniu do kościołów łacińskich. Dodam tu już od siebie, że rzutowało to od razu na rozmiary kasat i wybór terenów, na których akcja ta miała być przeprowadzona. Trzeba też pamiętać, że jednym z ich następstw było m.in. silne rozrzedzenie sieci kościołów parafialnych, filialnych i kaplic łacińskich, a co za tym idzie, niekiedy nawet kilkakrotny wzrost obszarów funkcjonujących parafii. Szczególnie dotyczy to Białorusi (gubernia grodzieńska i mińska). Rodziło to ogromne trudności duszpasterskie m.in. z racji dużych odległości od kościoła i ograniczenie, w wyniku obostrzeń ze strony władz, lub w ogóle uniemożliwienie możliwości kontaktu z księdzem. Zagadnieniu temu nie poświęcam zbyt dużo miejsca w tym wystąpieniu, gdyż będzie ono treścią referatu księdza profesora Mariana Radwana, w oparciu o nowe, nie wykorzystane dotąd przez historyków źródła archiwalne.

Nadmienić należy jeszcze, że w tym właśnie okresie ukazem carskim z 15/27 VII 1869 roku zniesiona została diecezja mińska. Podporządkowano ją administratorowi diecezji wileńskiej. Na mocy umowy przedwstępnej Rosji ze Stolicą Apostolską z 19/31 1880 roku diecezja mińska uzyskała status administracji apostolskiej. Funkcję administratora powierzono arcybiskupowi mohylewskiemu. W myśl wcześniejszych planów, do których powrócono po powstaniu styczniowym, metropolita Antoni Fijałkowski (1872-1883) przeniósł w 1873 roku stolicę z Mohylewa nad Dnieprem do stolicy państwa Petersburga, gdzie już i tak od połowy stulecia stale rezydowali metropolici. Na żądanie rządu rosyjskiego w 1865 roku stolica biskupia z Worn (Miedniki) przeniesiona została do Kowna, stolicy guberni. Dopiero w 1883 roku papież Leon XIII kanonicznie zatwierdził tę decyzję.

Ukaz tolerancyjny z 17 IV 1905 roku, ogłoszony po rewolucji 1905 roku wywołanej klęską caratu w wojnie z Japonią, nie usuwał wprawdzie istniejących ograniczeń, ale łagodził trudną dotychczasową sytuację Kościoła i wierzących pod panowaniem rosyjskim. Stwarzał on możliwość powrotu do dawnego wyznania, z czego skorzystali unicy, odstępując od prawosławia. Zjawisko to miało miejsce we wszystkich guberniach białoruskich. W guberni grodzieńskiej do 1909 roku około

5 000 osób przeszło z prawosławia na katolicyzm. Ukaz zezwalał na budowę i odnawianie “domów modlitwy i świątyn wszelkich wyznań”, po spełnieniu szeregu wymogów państwowych. Jednocześnie artykuł 12. głosił, iż należy “rozpieczętować wszystkie domy modlitwy zamknięte na mocy rozporządzeń rządowych”. Wydane 19 III 1911 roku rozporządzenie uzależniało zezwolenie na budowę nowego kościoła od decyzji władz państwowych²⁵.

Powołując się na ukaz, w wielu miejscowościach wierni przystąpili do tworzenia nowych placówek parafialnych. W diecezji wileńskiej do 1914 roku utworzono 7 parafii. Władze kościelne przystąpiły w diecezjach, gdzie to było możliwe, do rewindykacji kościołów parafialnych, zniesionych i zabranych przez carat w drugiej połowie XIX stulecia. Najwcześniej w wielu miejscach udało się reaktywować te parafie, w których kościoły były czasowo zamknięte lub też w międzyczasie parafianie wybudowali nowe. W diecezji wileńskiej katolicy odzyskali zaledwie 13 kościołów parafialnych i filialnych. Stanowiło to tylko 14,3%. Proces rewindykacji zniesionych parafii i filii na Białorusi i Litwie przerwał wybuch I wojny światowej. Po jej zakończeniu został on wznowiony i trwał do początku lat dwudziestych XX stulecia²⁶.

Kończąc nasze rozważania, prezentujemy stan Kościoła łacińskiego na Białorusi i Litwie na podstawie danych urzędowych z 1913 roku. Lustruje to tabela 2.

Tab. 2. Struktura organizacyjna kościoła łacińskiego na Białorusi i Li-

Diecezja	liczba				osobistość			przyjęta do ko- ścioła
	dekanatów	parafii	innych miejsc w kaplic	kapł.	wiarobych w wie	innych wiarobych	z parafii wiarobych	
mińskobiałostka	17	122	226	325	517	1600	+240	755
łódzka	9	65	153	80	256	3700	+430	1330
łódzka	24	215	271	485	1651	3410	5250	222
smoleńska (wileńska)	17	201	401	555	1388	2120	6500	200
razem	76	704	1051	1445	3853	—	—	—

twie w 1913 roku (w granicach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej).

W przededniu wojny światowej na Białorusi i Litwie w granicach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej w 4 diecezjach było łącznie 67 dekanatów, 704 kościoły parafialne i 1091 innych kościołów i kaplic, obsługiwanych przez 1445 duchownych. Rzymscy katolicy na Białorusi w 1913 roku to 3 853 000 osób.